

2025. 12 (6)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Мунинов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қайпбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского Национального университета им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1662-1679, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1662-1679

**THE CULT OF MOUNTAINS IS THE ORIGINAL SOURCE OF THE TENGRIAN
WORLDVIEW**

Jursunbayev Bakhytzhan Absamatovich¹, Zhubanyshov Berik Temirkhanovich^{2}, Danabekova Dinara Ibadildaevna³*

¹Taraz University named after M.Kh. Dulati
(13, Suleimenov Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

² Kazakh National Women's Teacher Training University
(114, Gogol Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru
*Correspondent author

³Taraz University named after M.Kh. Dulati
(13, Suleimenov Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
Master of history, senior lecturer
<https://orcid.org/0009-0006-7920-594X>. E-mail: di.danabekova@dulaty.kz

© Valikhanov IHE, 2025

© Jursunbayev B.A., Zhubanyshov B.T., Danabekova D.I., 2025

Abstract. Introduction. This article is devoted to analyzing the nature and functions of the Cult of Mountains, its conceptual foundations, and its role in shaping the Tengrian faith, which constitutes the most archaic layer of early Turkic religious beliefs during the period of their formation. In the mythological worldview of the ancient Turks, the mountain was perceived as the core of cosmic order, a sacred center that determined the vertical structure of the universe. In this sense, the phenomenon of mountains occupied an important place in the earliest layers of the Tengrian worldview and played a decisive role in shaping the model of sacred space. *Goals and objectives of the study* – The purpose of the study is to reveal the essence of the Mountain Cult worshiped by the ancient Turks, to determine its mythological, ritual, and ideological aspects, and to demonstrate the significance of this cult as the foundation of Tengrian doctrine. To achieve this goal, mythological texts, as well as historical, ethnographic, linguistic, and archaeological data were used. The methodological basis of the study includes the systematization of comparative-mythological and ethnographic material, along with structural-semantic and historical-typological approaches. In this regard, several tasks were identified: determining the semantics of Turkic conceptions of the mountain; describing the features of cultic practices associated with mountains; and demonstrating the relationship between the Mountain Cult and the cult of Tengri. *Results.* The results of the research show that the mountain is not only a geographical feature but also the main axis of the cosmological model, connecting the three levels of the Universe and serving as the sacred abode of ancestral spirits. Thus, in the Turkic religious

consciousness, the notion of the mountain as a sacred center reflecting cosmic order becomes increasingly complex over time, laying the foundation for the development of the Tengrian system. *Conclusions.* In conclusion, the Mountain Cult had a decisive influence on shaping the socio-political and sacred structure of Turkic society as one of the most ancient layers of the Tengrian worldview. Overall, this article presents a new conceptual interpretation explaining the archaic period of Tengrianism.

Keywords: Turkic mythology, Mountain Cult, Altai, Tengrianism, cosmology, ancestral spirit, Shangdi, ethnography

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Program-Targeted Funding (PTF) “Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan” (IRN No. BR24993173).

For citation: Jursunbayev B.A., Zhubanyshov B.T., Danabekova D.I. The cult of mountains is the original source of the tengrian worldview // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1662-1679. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1662-1679

ТАУ КУЛЬТІ – ТӘҢІРЛІК ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ АЛҒАШҚЫ БАСТАУЫ

Жүрсінбаев Бақытжан Абсаматұлы¹, Жұбанышов Берік Темірханұлы^{2}, Данабекова Динара Ибадильдаевна*

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(13-үй, Сүлейменов көш., 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(114/8-үй, Гогол көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
<https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

*Корреспондент автор

³М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(13-үй, Сүлейменов көш., 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, аға оқытушы
<https://orcid.org/0009-0006-7920-594X>. E-mail: di.danabekova@dulaty.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада түркілердің алғашқы діни нанымдарының қалыптасу кезеңіндегі ең архаикалық қабатын құрайтын Тау культінің табиғаты мен қызметін, оның мазмұндық негіздерін және Тәңірлік сенімнің қалыптасуындағы рөлін талдауға бағытталған. Ежелгі түркілердің мифологиялық санасында тау тек географиялық нысан ғана емес, космостық тәртіптің өзегі, әлемнің тік құрылымын айқындайтын киелі орталық ретінде қабылданған. Осы тұрғыдан алғанда, тау феномені Тәңірлік дүниетанымның бастапқы қабаттарында маңызды орынды иеленіп, сакралды кеңістіктің моделін қалыптастыруда шешуші қызмет атқарған. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – көне түркілер табынған Тау культінің мәнін ашу, оның мифологиялық, ритуалдық және идеологиялық қырларын анықтау, сондай-ақ бұл культтің Тәңірлік ілімнің алғашқы бастауы ретіндегі маңызын көрсету болып табылады. Осы мақсатқа жетуде мифологиялық мәтіндерге, тарихи, этнографиялық, лингвистикалық және археологиялық деректер пайдаланылып, әдіснамалық негізін салыстырмалы-мифологиялық пен этнографиялық материалдарды жүйелеу, құрылымдық-

семантикалық және тарихи-типологиялық тәсілдер қолданылды. Осыған байланысты түркілердің тау туралы түсініктерінің семантикасын анықтау, тауға қатысты культтік тәжірибелердің ерекшеліктерін сипаттау, Тау культінің Тәңірге табынушылықпен өзара байланысын көрсету секілді бірнеше міндеттер айқындалды. *Нәтижелер.* Таудың тек географиялық нысан ғана емес, әлемнің үш деңгейін байланыстыратын космологиялық модельдің басты осі, ата-бабалар рухының сакралды мекені екенін көрсетеді. Яғни түркілік діни санада тау ұғымының әлемдік тәртіпті бейнелейтін киелі орталық ретіндегі рөлі уақыт өте келе күрделеніп, Тәңірлік жүйенің қалыптасуына негіз қалағынын анықтайды. *Қорытынды.* Тау культі Тәңірлік дүниетанымның ең көне қабаттарының бірі ретінде түркі қоғамының әлеуметтік-саяси және сакралды құрылымын айқындауға шешуші әсер еткені анықталды. Жалпы бұл мақала Тәңіршілдіктің архаикалық кезеңін түсіндіретін жаңа концептуалдық тұжырым ұсынады.

Түйін сөздер: Түркі мифологиясы, тау культі, Алтай, Тәңіршілдік, космология, ата-баба рухы, Шан-ди, этнография

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру (тіркеу нөмірі: BR24993173) аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И. Тау культі – тәңірлік дүниетанымның алғашқы бастауы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1662-1679 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1662-1679

КУЛЬТ ГОР – ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ ИСТОК ТЕНГРИАНСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Журсинбаев Бакытжан Абсаматович¹, Жубанышов Берик Темирханович^{2}, Данабекова Динара Ибадильдаевна*

¹Таразский университет имени М.Х. Дулати
(д. 13, ул. Сулейменова, 080000 Тараз, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

²Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 114, ул. Гоголя 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора
<https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Таразский университет имени М.Х. Дулати
(д. 13, ул. Сулейменова, 080000 Тараз, Республика Казахстан)
Магистр истории, старший преподаватель
<https://orcid.org/0009-0006-7920-594X>. E-mail: di.danabekova@dulaty.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Журсинбаев Б.А., Жубанышов Б.Т., Данабекова Д.И., 2025

Аннотация. *Введение.* Данная статья направлена для анализа природы и деятельности культа Гор, его содержательных основ и роли в формировании Тенгрианской веры, составляющей наиболее архаичный слой ранних религиозных верований тюрков в период их становления. В мифологическом сознании древних тюрков гора воспринималась, как ядро космического порядка, сакральный центр, определяющую вертикальную структуру мира. В этом смысле феномен гор занимал важное место в начальных слоях Тенгрианского мировоззрения и сыграл решающую роль в формировании модели сакрального пространства. *Цель и задачи исследования* – раскрыть сущность культа Гор, которому поклонялись древние тюрки,

определить его мифологические, ритуальные и идеологические аспекты, а также показать значение этого культа, как начало учения Тенгрианства. Для достижения этой цели использованы мифологические тексты, исторические, этнографические, лингвистические и археологические данные, методологическую основу составляет систематизация сравнительно-мифологического и этнографического материала, структурно-семантический и историко-типологический подход. В связи с этим были определены несколько задач: определение семантики представлений тюрков о горе, описание особенностей культовых практик, которые связаны с горой, демонстрация взаимосвязи культа гор с культом Тенгри. *Результаты.* Исследования показывают, что гора является не только географическим объектом, но и главной осью космологической модели, связывающей три уровня Вселенной, сакральной обитель духа предков. То есть в тюркском религиозном сознании роль понимания горы как сакрального центра, отражающего мировой порядок, со временем усложняется, определяя, что она закладывает основу для формирования Тенгрианской системы. *Выводы.* Культ Гор оказал решающее влияние на определение социально-политической и сакральной структуры тюркского общества, как одного из древнейших слоев Тенгрианского мировоззрения. В целом это статья представляет собой новый концептуальный вывод, объясняющий архаический период Тенгрианства.

Ключевые слова: Тюркская мифология, культ гор, Алтай, тенгрианство, космология, дух предков, Шан-ди, этнография

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Журсинбаев Б.А., Жубанышов Б.Т., Данабекова Д.И. Культ гор – первоначальный исток тенгрианского мировоззрения // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1662-1679. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1662-1679

Кіріспе

Түркі халықтарының рухани әлемінде табиғат құбылыстары мен жаратылыстың әрбір нысанына мән беру аса маңызды орын алған. Соның ішінде тау культі түркілердің діни-мифологиялық дүниетанымында ерекше мәнге ие болды. Тау – ежелгі адамның санасында тек географиялық нысан ғана емес, жер мен көктің түйісу нүктесі, құдайлар дүниесімен байланыс орнайтын қасиетті кеңістік ретінде қабылданған. Түркілік дүниетанымның ең басты өзегі – Тәңірге сыйыну дәстүрі – табиғаттағы ерекше нысандарды қастерлеумен тығыз байланысты қалыптасты. Осы тұрғыдан алғанда, тау культі Тәңіршілдіктің алғашқы бастауы, оның бастапқы дүниетанымдық тіректері ретінде қарастыруға толық негіз бар.

Тақырыпты таңдаудың қажеттілігі бірнеше ғылыми алғышарттармен дәлелденеді. Біріншіден, түркілердің көне дәуіріндегі діни түсініктер жүйесін реконструкциялау мәселесі соңғы онжылдықтарда қайта қызығушылық тудырып отыр. Археологиялық материалдар, эпиграфиялық ескерткіштер, ежелгі қытай жылнамалары мен Орхон мәтіндерінде сақталған ақпараттар түркілердің табиғатқа, әсіресе тауға қатысты қалыптасқан культтік түсініктерінің тереңдігін айғақтайды. Екіншіден, қазіргі таңда Тәңіршілдік мәселесіне арналған еңбектер жеткілікті болғанымен, тау культін Тәңірлік дүниетанымның бастапқы формасы ретінде жүйелі түрде қарастырған зерттеулер өте аз. Бұл – зерттеудің өзектілігін айқындайтын негізгі факторлардың бірі.

Осы тақырыпты зерттеу барысында төмендегідей проблемалық жағдайлар анықталады:

- түркілердің тау культі туралы деректер шашыраңқы, жүйеленбеген;
- Тәңірлік сенімнің қалыптасуындағы тау культінің орны толық ашылмаған;
- археологиялық, этнографиялық және мәтіндік деректер интеграциясы жеткіліксіз;
- қазіргі зерттеулерде тау культі көбінесе символикалық деңгейде ғана қарастырылады, оның діни жүйе ретіндегі функциясы зерттелмеген.

Зерттеу объектісі – түркілердің діни-мифологиялық дүниетанымындағы Тау культі, ал зерттеу пәні – түркілердегі тау культінің мазмұны, құрылымы, қызметі және оның Тәңірлік дүниетанымдағы рөлі. Зерттеудің мақсаты - түркілердегі тау культінің мәнін ашу және оның Тәңірлік дүниетанымның алғашқы бастауы ретіндегі орнын ғылыми негіздеу. Осы мақсатқа сәйкес зерттеудің міндеттері төмендегідей:

1. Түркілердің тау туралы түсінігінің пайда болу алғышарттарын анықтау.
2. Түркілік дүниетаным жүйесінде таудың культтік, ритуалдық, символикалық функцияларын талдау.
3. Тау культінің Тәңірлік сеніммен байланысын айқындау.
4. Археологиялық, жазба және этнографиялық деректер арқылы тау культінің мазмұнын сипаттау.
5. Тау культінің діни жүйе ретінде қалыптасуына ықпал еткен факторларды анықтау.

Зерттеу гипотезасы: Тау культі түркілердің рухани мәдениетінің ең көне қабаттарының бірі және соның негізінде Тәңірлік сенімнің алғашқы дүниетанымдық құрылымдары қалыптасқан.

Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, салыстырмалы-типологиялық, құрылымдық талдау, мәтіндік интерпретация және мифологиялық модельдеу әдістері қолданылды. Осы әдістерді қолдану Тау культін тек діни құбылыс ретінде ғана емес, кең көлемдегі дүниетанымдық феномен ретінде кешенді қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – Тау культінің түркі дүниетанымындағы орны алғаш рет Тәңірлік ілімнің негізін құраушы бастау ретінде қарастырылып, оның идеологиялық-философиялық мәні жаңа қырынан жүйеленеді.

Осылайша, түркілердегі Тау культін Тәңірлік дүниетанымның алғашқы бастауы ретінде қарастыру – көне түркі руханиятының негізін тереңірек түсінуге жол ашатын өзекті әрі теориялық маңызы зор ғылыми мәселе болып табылады.

Материалдар мен әдіс -тәсілдер

Бұл зерттеу түркі халықтарының архаикалық дүниетанымындағы тау культінің семантикалық, космологиялық және рәсімдік қызметін кешенді түрде анықтауға бағытталғандықтан, жұмыстың әдіснамалық негізін пәнаралық талдаулар құрап, мифологиялық мәтіндерді интерпретациялауға, этнографиялық және тарихи деректерді салыстыруға, сондай-ақ сакралды кеңістік моделін реконструкциялауға мүмкіндік беретін ғылыми тәсілдерден тұрады.

Біріншіден, зерттеуде салыстырмалы-мифологиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс әртүрлі түркі тайпаларының мифтеріндегі, аңыздарындағы және ритуалдық дәстүрлеріндегі тау бейнесін салыстырып, олардың ортақ архаикалық қабаттарын анықтауға жол ашады. Түркі, моңғол, ирандық және сібірлік халықтардың мифологиялық жүйелерімен салыстырмалы талдау жүргізу арқылы тау культінің кең ауқымды мәдени-өркениеттік байланыстары да айқындалды.

Екіншіден, зерттеу барысында тарихи-типологиялық әдіс пайдаланылды. Бұл тәсіл архаикалық сенімдердің тарихи даму логикасын, олардың уақыт өте әлеуметтік және идеологиялық қызметке ие болу процесін айқындауға мүмкіндік береді. Археологиялық деректер, ертедегі жазба ескерткіштер және этнографиялық жазбалар осы әдіс бойынша жүйеленді.

Үшіншіден, құрылымдық-семантикалық талдау тау образының мағыналық деңгейлерін анықтау үшін қолданылды. Бұл әдіс тау культінің символдық мәнін, оның космологиялық жүйедегі (жоғарғы–орта–төменгі әлем) орны мен сакралды кеңістікті ұйымдастырудағы рөлін интерпретациялауға мүмкіндік беріп, тау бейнесінің ата-баба рухы, әлем осі, құрбандық рәсімдері сияқты құрылымдық бөлшектерімен байланыстары ашылды.

Төртіншіден, зерттеуде этнографиялық деректерді талдау әдісі пайдаланылып, түрлі аймақтардан жинақталған материалдар және далалық зерттеулер нәтижелерімен

салыстырылды. Бұл тәсіл тау культінің қазіргі күнге дейін сақталған бөлшектерін, олардың сабақтастығы мен трансформациясын анықтауға көмектесті.

Осы әдістердің біртұтас жүйесі архаикалық тау культінің құрылымын, оның семантикалық қабаттарын және Тәңіршілдіктің алғашқы қалыптасу кезеңдеріндегі орнын ғылыми тұрғыдан жан-жақты ашуға мүмкіндік береді.

Талқылау

Түркілердегі тау культін зерттеу мәселесі философия, дінтану, мифология және этнография салаларында ұзақ уақыт бойы ғылыми назарда болды. Осы тұрғыда қалам тартқан зерттеушілердің еңбектерінде тау культін талдауда әртүрлі тәсілдер мен көзқарастар ұсынылған. Бұл шолу бөлімінде іргелі және жаңа жұмыстарды қарастырып, олардың ғылыми үлесін бағалауға, сондай-ақ өз зерттеуімнің әділ ерекшелігін анықтауға бағытталған.

Л.П. Потаповтың еңбегі тау культінің ерекше түркі-алтай контекстіндегі архаикалық нышандарын ашуда негізгі дерек болып табылады (Потапов, 1946). Потапов тау культі өте ертеден келе жатқанына, алтай халқы үшін киелі таулардың қоғамдық және діни маңызы зор болғанына назар аударады. Дегенмен Потапов еңбегінде Тау культінің Тәңірлік дүниетаныммен өзара байланысы туралы кешенді талдаулар жасалмаған, сондықтан тау көбінесе мәдени-этнографиялық феномен ретінде сипатталады.

В.Н. Топоровтың зерттеулері тау бейнесін «әлемдік үлгі», ғалам құрылымының символы ретінде қарастырып, тауға табиғи объект, сонымен бірге мифологиялық жүйенің орталығы ретінде бағалар беріледі (Топоров, 1980). Бұл идея мақаладағы Тау культінің идеологиялық маңызын дәлелдеуде маңызды құндылығын көрсетті. Алайда Топоровтың жұмыстары негізінен мифологиялық құпияларды талдаумен шектеліп, рәсімдік немесе саяси қызметтерін ашуға жеткіліксіздік танытты.

Н.В. Абаевтың еңбектері прототүркілік діннің табиғатқа табынумен тығыз байланысты екендігін, оның ішінде тау культінің рөлін атап көрсеткендіктен, ол Тау культінің Тәңірге табынушылықтың алғашқы формасына айналғанын тұжырымдауға мүмкіндік береді (Абаев, 2019). Бірақ Абаевтың зерттеулері көбінесе тарихи-этнографиялық контекстке ғана шоғырланған.

Шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде де тау культінің ритуалдық және сакралдық қызметтері жан-жақты қарастырылған. Мәселен, Mallory мен Mair Алтай–Тарым кеңістігіндегі көне мәдениеттерде тауды қасиетті аймақ және рухтар әлеміне өтетін қақпа ретінде тану кең тарағанын көрсетеді. Олар Қытайдың архаикалық кезеңіндегі діни ритуалдардың батыс шекара халықтарымен байланыста дамығанын айтады (Mallory, Mair, 2000).

Beckwith болса Орталық Еуразия өркениеттерінің басты діни нышандарының бірі – қасиетті тау екенін анықтап, Алтай аймағындағы тау ұғымы тек географиялық биіктік емес, құдайлық иерархияның орталығы, мемлекеттің сакралды бастауын білдіретін ұғым ретінде қызмет еткенін алға тартады (Beckwith, 2011).

Jacobson-ның зерттеуінде Сібір–Алтай кеңістігіндегі тауға табынудың шамандық ритуалдардың негізін құрайтынын, ал оның символикасы кейінгі көшпелілерде де сақталғанын және Тау – жоғарғы әлеммен байланыс нүктесі, рухтар жиналатын орын ретінде қарастырылады (Jacobson, 1993).

Жалпы көптеген шетелдік және отандық зерттеушілер тау культін түсінуде мифологиялық немесе шамандық аспектілерге ғана басымдық берсе, ал біздің зерттеуде тау культінің Тәңірлік сенімнің идеологиялық негізі ретіндегі рөліне ерекше назар аударады.

Әдебиет шолуынан көрініп тұрғандай, тау культі ұзақ уақыт бойы зерттеліп келсе де, оның Тәңіршілік дүниетанымының бастапқы бастауы ретіндегі идеологиялық мағынасы толық ашылмаған. Потапов, Топоров, Абаев секілді зерттеушілер бұл тақырыптың негізін қалағанымен, олардың біреуі де тау культінің Тәңіршілдік жүйесіне толық ықпалын жан-жақты талдамаған. Сондықтан бұл зерттеу тау культінің Тәңірлік дүниетанымдағы туындау

тегіне терең түсінік беру арқылы ғылыми білімге және мәдени-тарихи санаға маңызды үлес қоса алады.

Зерттеу нәтижелері

Түркілердің алғашқы діни наным-сенімдері табиғатпен байланысты туындаған. Себебі түркілер адамзат жаратылысымен-ақ табиғатқа немесе табиғи күштерге тәуелділік танытып, олардан қорқыныш пен қамқорлықты қатар көрген, сонымен қатар солардың ықпалына түскен. Нәтижесінде түркілердің рухани өмірінде табиғи күштерге табынушылық түпкілікті орын алып, соның негізінде діни сенімдерінің алғышарттары қалыптаса бастады. Мұны түркілердің діни нанымдарын зерттеуші Н.В. Абаев дәлелдеп, Орталық Азия мен Саян-Алтайда прототүркілік діннің әлдеқайда ертерек қалыптасқанын жазады (Абаев, 2019: 13). Алтайлықтардың аңыздарына назар аударсақ, түркілердің алғашқы діни сеніміндегі табиғи объектілердің ішінде тауға табыну алдыңғы орынға шығып, уақыт өте келе ол ең басты жаратушыға айналған. Ал алтайлықтардың фольклорындағы архаикалық бөлшектер көне дәуірге барып тіреледі. Белгілі алтайтанушы Л.П. Потапов солтүстік алтайлықтардың арасында тауды қастерлеу культі өте архаикалық ерекшеліктерге ие, канонизацияланбаған, сондықтан тауға табынудың шығу тегін және оның ерте формаларына қатысты мәселелерді шешуге негіз болады деп тұжырымдайды (Потапов, 1946: 146).

Фольклорлық мәліметтер бойынша тау әлемнің ортасында орналасқан деп есептеліп, ғарыштық өлшемдерді бейнелеуші, киелі күштің көзі мен тіршіліктің бастауы ретінде қабылданып, Тәңірдің құдайлық болмысын бойына сіңірген. В.Н. Топоровтың пікірінше, тау – «әлемнің бейнесі, ғаламның үлгісі. Онда ғарыштық құрылымның барлық негізгі бөлшектері мен өлшемдері бейнеленген... Кейбір тауларда құдайлардың өздері мекендейді деп есептеген» (Топоров, 1980: 315).

Түркілер үшін тау Хан Тәңірінің мекені саналып, төменгі, орта және жоғарғы сатыдан тұратын үш әлемді байланыстырушы рөлін атқарған. Ежелгі алтайлықтардың түсінігі бойынша, «Әлемдік тау» Аспан мен Жерді байланыстырып, оның шыңы көктегі құдайлардың мекеніне дейін жетсе, төменгі бөлігінде жер астының әлемі орналасқан. Нақтырақ айтқанда бүкіл ғаламға енген «Әлемдік тау» үш әлемді байланыстырушы буынның қызметін атқарған: 1) жоғарғы (Көк аспан) әлем; 2) жердегі дүние немесе адамдардың әлемі; 3) төменгі дүние – жер асты әлемі (Батомункуева, 2011: 255). Мифтер мен фольклорларда таудың бейнесі маңызды делдалдық қызметтерді де жүзеге асырып, адамның табиғатпен, аспан және жермен, түрлі бастаулар мен ғаламдық күштермен байланысын қамтамасыз еткен (Абаева, 1991: 44).

Түркілерде киелі ретінде танылған тау бейнесі былайша суреттеледі:

1. Тау - жер асты әлеміне кіретін есік, ал оның шыңы – таулардың рухтары мен иелері мекендейтін орын ретінде әрекет етеді.

2. Тауларға ұқсайтын төбелерді түркілер киелі деп қастерлеп, оған табынып, рухына, иесіне құрбандық шалған.

3. Түркілер тауға киелі нышан ретінде табынып қана қоймай, оны елді мекендерді жаулардан қорғау үшін пайдаланған.

И.Л. Қызласов таудың киелілігін мифтер және фольклорлардағы қаһарман бейнелері арқылы сипаттайды:

а) тау ішінде батырдың дүниеге келуі;

б) қауіптен қашқан жас балалардың таудың үңгіріне тығылып, онда батыр болып өсуі.

Мұнымен қатар тау тек мекен ғана емес, ол адамдардың өлгеннен кейінгі жандарының ұшып барып қонатын рухани қоймасы ретінде қабылданған. Тау қойнауынан тіршілікке қажетті дүниелердің бәрі табылып, тау «барлық» өмірдің сақшысы рөлі ретінде табылған. Аңшы мен оның отбасының аман-саулығы тау иесінің еркіне байланысты өрбіген (Батомункуева, 2011: 256).

Жалпы таудың жаратушыға айналуының басты себебі - мұз дәуірінен бастап оның түркілерге пана болып, тамақ тауып берген және үңгірлері жаулардан, жыртқыш аңдардан, суықтан қорғау арқылы аман қалуына мүмкіндік беріп, ұрпақтарын дүниеге әкелдірген.

Мәселен оғыздар таулар, тастар мен жартастардың барлығы да түсінеді, үн қатады, жол береді, игі ниетпен келгендерге пана болады деп сенген. Олар тілектерді орындайды, хабар жеткізеді, жақсылық тілейді және қарғыстан қорғайды деп түсінген. Сондықтан оғыздар таулармен тілдесіп, оларға сәлем беріп, ант еткен, олардың шипалық күшіне сеніп, тіпті тамақ пен судың көзі деп қабылдаған. Бұл сенім тауды жоғарыдан жіберілген қамқоршы ретінде қабылдаумен байланысты туындаған. Бұдан басқа, таудың қауіптен қашқан руларға қамқоршы, пана болғаны жөнінде көптеген аңыздар да кездеседі. Мәселен тодош руы Бабырған тауына (Полевые материалы, 2023), майман руы Шамал тауына барып жан сақтаған (Тадина, 2018: 143). Қасиетті таудың алтайлықтардың арасында қорғаушы қызметін атқарғаны туралы Л.П.Потапов: «...Олардың сол кездегі аңшылық алқаптары Алтай тауларынан, Абақанның жоғарғы ағысына дейін созылып олардың діни идеялары тауға табынумен байланысты дамыды. Олар тауға қасиетті қамқоршысы ретінде құрметпен қарады» - деп жазады (Потапов, 1987: 67).

Солтүстік Алтай халқының қиялында тау тірі жан ретінде сипатталып, адамдармен бірге шаңғы тебуге, ән айтуға, би билеуге, сөйлесуге, жанжалдасуға, төбелесуге қабілетті деп есептелген. Олардың өмір салты да тау рухтарына сәйкес қалыптасқан (Потапов, 1946: 148). Сондай-ақ, алтайлықтар тауға ашуланатын немесе мейірімділік танытатын, өтініштеріне жауап беретін құдай ретінде сиынған. Мысалы, малды көбейтетін, адамдарға амандық пен денсаулық жіберетін, зұлым адамдардың рухтарын жоятын «айдаған малға мейірім төгетін алтын тауға» ізгі тілектерін білдірген (Каташ, 1978: 51). Тау олардың түсінігінде тіршілік иесіне айналып, адамның денесімен байланысты атаулар берілген. Аңыз бойынша олар шыңға жақын тау немесе жотадан әкесі немесе атасының бейнесін көре алса, таулардың бейнелері мен антропоморфтық кейпі де нақты сипатталып, ірі денелі, ұзын бойлы, аппақ киім киген, ақ шашты және ақ боз атқа мінген қарт кісі ретінде көрінген. Оның келуі де, кетуі де аяқ астынан болып, жақындаған кезде суықтың лебі соққан. Аңыздарда оны тоғайға қонған аңшылар мен малшылар кездестіріп, таудың «иесін» ақ киім киіп, ақ боз ат мінген әйел кейпінде де көрген (Екеева, 2020: 18).

Бұдан басқа алтайлықтар таудың шыңын «бас», оның орманы өскен солтүстік беткейін «жота», күн шығатын оңтүстік жағын «алдыңғы», таудың етегін «етік», төменгі жиегін – «аяк», жоғарғы жиегін «иық» деп атап, оны ұйықтап жатқан батырдың бейнесін суреттеген (Тадина, 2009: 163–164).

Алтайлықтардың батырлық эпосында тау батырлардың әкелері немесе атасы, ал таудың үңгірі анасы атанған. Мысалы, Очы-Бала батырдың әкесі Қара тау, Жалаңаш-Ұлдың әкесі Ақсүмер тауы, «Қара Маадай» аңызында батырды таудың өзі тудырса, оның ұлы Көгідей-Мерген таудың рухынан шыққан (Ойношев, 2006: 114.). Бұл адамның туған жері тау, ал оның үңгірі ата-бабаларын дүниеге әкелгенін білдірген.

Оған қасқыр өсірген түркі қағандарының арғы атасы Ашина руының Алтай тауының ортасында орналасқан «ата-баба үңгірінде» дүниеге келуі нақты мысал бола алады (Бичурин, 1950: 220). VI ғасырда қытай жылнамаларында жазылған аңыз бойынша Алтай түріктерінің ата-бабаларын көршілес жаулары қырып тастайды. Тек қол-аяғы кесіліп, батпаққа лақтырылған тоғыз жасар бір бала ғана аман қалады. Сол баланы қасқырдың қаншығы тауып алып асырайды да, кейін соның әйелі атанады. Алайда баланың тірі қалғанын біліп қойған жаулары ақыры оны тауып алып өлтіреді. Баладан бала көтерген қасқыр болса солтүстіктегі Алтай тауының үңгіріне барып паналап, сол жерде он ұлды дүниеге әкеледі. Қасқырдың ұлдары жергілікті қыздарға үйленіп, олардан тараған Ашина есімді бір немересі елінің басшысына айналып, оларға өзінің есімін береді (Тадина, 2005: 94).

Түркілерде тауға табынудың маңызды рөл атқарғаны соншалықты, тіпті олар таудың әрбір бөлшегіне, яғни үңгірге, тасына, жартасқа табынып, оны ата-бабалар рухымен байланыстырып, оны ата-бабамыз деп таныған (Сағалаев, 1992: 77).

Осыған байланысты түркілердің алғашқы ата-бабалардың көктегі тектілігі де тау ұғымымен байланысты өрбіген. Б.И. Татаринцевтың мақаласында түркілер тауды дэг-/дэги, тей, тегей, тигей, дееди, деевиир, дегедү деп атап, ол сөздерден – «тәж», «таудың басы»,

«төбе», «көтерілу», «ұшушы», «құс», «ата-баба», «көкте тұратындар», «ақ сүйек» деген мағыналардың шығатынын жазады. Мұнымен қатар, түркітанушының «аспан», «тау», «шың», «төбе», «құс», «баба», «құдай» деген жалпы алтайлық терминдердің бір-бірімен этимологиялық жағынан ортақ байланыстарын атап көрсетеді. Соның ішіндегі ең маңыздысы тей, таг этимологиясының «тау» атауынан шыққандығы ерекше көңіл аудартады (Татаринцев, 1984: 74–84).

Түркі тілін зерттеуші Б.Базылхан да тай, таг, тав деген сөздер теориялық тұрғыдан алғанда «тау» мағынасын білдіреді деп тұжырымдаған (Монгол-казах, 1984: 441).

Яғни түркітанушылардың тұжырымдары бойынша «тау» сөзі тай/атай мағынасын беріп, ата-баба ұғымында қолданылған. Осы тұста түркілердің шыққан мекені Алтай тауының мағынасы «тай» немесе «атай» этнонимімен байланысты екенін анықтай аламыз. Э.К. Пекарский құрастырған якут сөздігінде де түркілердің ала тау/алын тав Алтайдың «Киелі тау» деген мағынасында айтылып, оның үңгірінен түркілердің ата-бабалары тарағанын, қасиетті ала аттар да тауға табынуымен байланысты шыққаны, оттың қасиеттері мен әлемдік ағашта ала сөзімен байланысты дүниеге келгені жазылған (Пекарский, 1958: 62). Алтайдың ата сөзімен байланыстылығын алтайлықтардың жыр-эпостарындағы мына өлең жолдарынан байқауға болады: Ала тайка адам деген Күн алтына томро түшкен (Екеева, 2020:16). Бұл шумақтың бірінші қатарындағы «Алтайды атам деген» деген аудармасы Алтай ата деген сөзден шыққанын көрсетеді. Қазақтың ірі рулары мен саха және якут халықтарының аталары болып келетін Елтай, Елата, Элдей, Алтай сөздері де бір ұғымды берген (Артыкбаев, 2017: 46). Бұдан шығатын қорытынды Елтай, Елата, Элдей, Алтай сөздерді Ел атасы, Ұлық ата деп қабылдауымыз керек. Мәселен сойот тайпаларының «Улугдаг» – «Ұлық тау» деп аталатын ұлттық мерекесі олардың ең биік тауы Мунку-Саридакқа (Мәңгі-Сарытау. Авт.) тағзым етумен байланысты дүниеге келген. Бұл алтайлықтардың рухани дамуының негізгі идеологиялық бөлшектерінің біріне айналған және мұнда өмір сүрген барлық тайпалар осы тауға табынған (Абаев, 2019: 13).

Яғни, түркілердің түсінігі мен сенімінде Алтай бүкіл әлемді жаратушы ретінде орын алған. Бүкіл Еуразия континентінде тіршіліктің дамуына ықпал еткен тарихи орындар туралы ойын жазып қалдырған Н.К. Рерих Алтайды мәдениеттер сабақтастығын қамтамасыз ететін маңызды аймақ ретінде көрсетіп, әлі көптеген құпиялары ашылмаған деп бағалап былай дейді: «Алтай - халықтарды қоныстандыру мәселесінде өте маңызды нүктелердің бірі. Чуд бейіттері, жартастағы жазулар уақыт өте Еуропаны халыққа толтыру үшін мұздықтардан қашып келген халықтардың маңызды дәуірін көрсетеді. Сондықтан тарихқа дейінгі де, тарихи тұрғыдан да Алтай ашылмаған қазынаны білдіреді» (Даркина, 2016: 26). Осылайша, Еуразия кеңістігі кейінгілерге сабақтастық беретін іргелі жаңа мәдени бірліктерді құрудағы тарихи эксперимент орны болды. Тұрғылықты жері мен мәртебесін өзгерту арқылы бұл тайпалар сол континенттің жаңа аумақтарындағы ұрпақтарының империялық сезімдеріне серпін берді.

Ертеде Алтайдан шыққан түркі тайпалары басқа аймақтарда көшіп-қонып жүрген кезде алдарынан кездескен тауларға дұға жасағанда міндетті түрде Алтай атауын қосып айтқан (Екеева, 2020: 17). Мәселен кезінде Алтайды мекен еткен қыпшақтар өздерінің ата-баба тауын Тоотой-туу, ал теле тайпалары Тямечин-туу десе (Тадина, 2009: 163–164), кейін ата тауын ата-бабасының шыққан жері деп білген қыпшақтар мен телелер батысқа қарай көшіп, жаңа отанын Ала-тау немесе Ала-тав деп атап кетеді. (Пекарский, 1958: 62).

Алтайлықтар өздерінің шығу тегін белгілі бір ру-тайпалық тауларынан таратып, оған атаулар берген. Мысалы, оңтүстік алтайлықтар тауларын «жайық-туу», тубалар «төс-тау», челкандар мен құмандықтар қасиетті тауларын «Төс-Таг» немесе «Арғын-Таг», шорлар «Ұлық-Таг» деп атаған (Потапов, 1946: 148). Төс сөзі «ірге, тірек, бастау» дегенді білдіріп, «төс-тау» алғашқы тіршілік тауы деген мағынада айтылған.

Ертеде Комдош сеогы өздерінің Абаканның жоғарғы ағысында орналасқан ата-баба таулары Екі-ере тауын, кейін Лаи өзенінің жоғарғы ағысындағы Үжібе-Албаған тауын «төс-тау» деп қастерлеп, өмірлерінде кездескен қиындықтар кезінде және жануарларды аулағанда осы тауға дұға етіп жүгінген (Потапов, 1946: 148).

Алтайлықтардың ата-баба киелі таулардың ішінде Үш Сүмер тауы маңызды рөл атқарған. Алтайдағы бұл биік тау «үш қасиетті найза» деп аударылады. Оның бірнеше киелі атаулары кездеседі: Қатын-Басы, Мұзды тау, Үш-Айыр, Көк-Мәңгі және мифологиялық атау Ақ-Сүмер. Жергілікті халықтардың түсінігінде Үш Сүмерде Алтайдың иесі өмір сүреді.

Алтай халқы үшін қасиетті Үш-Сүмерге байланысты көптеген тыйымдардың жүйесі жасалған. Мысалы, ер адамдар Үш-Сүмерге шықпай, таудың етегінде ғана дұға жасай алса, ал әйелдер таудың қасына жақындауға да рұқсат етілмеген. Мұнымен қатар алтайлықтар Үш-Сүмердің басындағы қардың жамылғыларына қарап, өздерінің тағдырын болжалаған. Егерде таудың шыңындағы қар өзінің түсін өзгертсе онда жақын арада өмірлері өзгерістерге ұшырайды деп сенген және таудың қарлы шыңдарында жердегідей өмір жоқ, ол басқа әлем ретінде қабылданды (Ойноткинова, 2021: 507).

Мейрамдар мен ғұрыптарды атап өтуде олар Алтайды мадақтап, оның иесіне, сондай-ақ таулар мен асуларға және өздері тұратын аймақтардағы басқа да иелерге жүгініп, жыл берекелі, ел-жұртқа, отбасына амандық тілеген.

Әдетте, алтайлықтар мерекелер мен ғұрыптарды және ырымдары жоғары биіктіктерде жүзеге асырған. Олар далалық аймақта тұрса онда шағын төбеде немесе таудың басында өткізген. Биіктіктерден қасиетті таулар айқын көрінеді, әрі жасалған дұғаларды таулардың иелері жақсы естиді деп санаған. Сондықтан рәсімдердің барлығы биікте орындалған (Ябыштаев, 2013: 112–113). Л.П. Потапов саяно-алтай халықтарының этнографиялық деректеріне сүйене отырып былай дейді: «...Көкке жалбарыну рәсімін олар (качиндер, бельтирлер мен хакастар) жыл сайын әдетте қасиетті деп танылған аласа таудың басында немесе өзеннің бастауында, таулардың арасында, жаздың басында өткізген» деп жазады (Потапов, 1991: 263).

Алтай фольклорларында кездесетін тауға құрбандық шалу архаикалық көне дәуірден басталып, сақ-ғұндардың дәуірінде қолданылғаны айтылады (Сағалаев, 1992: 77). Ата-баба тауы мен оған іргелес жатқан өзендер, аңғарлар, жолдар, жартастар тайпаның біртұтас аумағын құрап, онда табынатын, құрбандық шалатын киелі діни орындар, елді мекендер, аң аулайтын орындар және т.б. орналасқан (Батомункеева, 2011: 256).

Түркілердің мифологиясында адамның жаны алғашында тауда туып, өлген соң қайта оралады деп есептеген (Каланчина, 2018: 367).

Сондықтан олар құдайлардың мекені - Алтайдың биік шыңына ұшып кеткен ата-бабаларының рухына арнап қымыз, ағарған тамақтарды сый-сипаттар түрінде беріп, жылқыны құрбандыққа шалған.

Әрбір сеоктың (сүйек, ру) мүшелері ата-бабаларының қайғысына құрбандық шалып, дұға жасап, аңшылықта сәттілік немесе аурудан айығуды сұраған. Тубалар мен Челкандар арасында аңшылар күзде, аңшылық маусымы басталмай тұрып, осы мақсатқа бақсы шақырып, ата-баба тауына арнайы дұға жасаған. Бақсы ата-баба тауына арнайы сөз айтып, аңшыға аңшылықта сәттілік тілеп, ата-баба тауының орналасқан жеріне құрбандық шалған. Ата-баба тауына оның шыңынан бастап, айналасындағы жоталары, өзендер, бұлақтар, тауда мекендеген жабайы аңдар мен қастерлі таудың іргесінде жатқанның бәрі кірген (Каланчина, 2018: 367).

Ата-баба тауларында оқылатын дұғалардың негізгі мақсаты ата-баба тауларының аруақтарынан табиғаттың апаттарынан қорғану, рудың өмірлік күшін одан әрі күшейту және одан малдарына жақсылық сұрау болып табылған. Оған нақты дәлел Күйлі үңгірінде бес мың жыл бойы киелі ғұрыптар жүргізілуі және жартастар мен тастарда негізінен жануарлар мен антропоморфтық тіршілік иелері бейнеленген 100-ден астам суреттер бола алады. Бұл артефактілер аңшылықтың табысты жүруіне дұға жасайтын қасиетті орынға арналғанын көрсетеді. Таудың қамқоршы рухына арналған қыш ыдысқа от жағып, оған салт-дәстүрлік ас әзірлеген (Каланчина, 2018: 371).

Солтүстік Алтай аңшылары аң аулауға бара жатып, биік жоталарды кесіп өткен кезде қысқа үзіліс жасап, ең тауларға су аралас талқан себуді ұмытпаған. Аңшылық кезінде де таудың иесіне күн сайын құрбандық шалып, оған қайнатылған ет кесектерін лақтырып, шай мен сорпаны шашып тұрған. Егерде аңшы ірі аңды атып алса, онда оның бір кесек етін тұзсыз

асып, оның таудың иесіне сыйға тартқан. Аңшылар өздерінің азығына жететін аңдарды атып алған. Егерде аңдарды көбірек өлтірсе онда таудың иесі қаһарын төгіп, түрлі дерттерді жібереді деп қорыққан.

Сонымен қатар, бірінші өлтірілген ірі жануар етінің бір бөлігі «тау иесіне» құрбандық ретінде әкелінген. Ал егерде бұғы атып алынса, онда міндетті түрде оның жүрегі тауға құрбандыққа шалынған. Осындай қарапайым тауға құрбандық шалудың барлығын қарапайым аңшылар бақсылардың көмегінің өз бетінше жасағандықтан алтайлықтардағы тау культінің қалыптасуы шамандықтан да ертерек екенін аңғартады (Потапов, 1946: 149). Аңыз бойынша, Алтын тауында Ұлгеннің алтын тағы тұрған және ол дүниені жаратқан соң осы тауда демалған. Мифтерде бұл тау «аспаннан ілулі тұрған және жерге адамның тізесіне дейін жетпеген» (Сағалаев, 1992: 63).

Алтай халқының дәстүрлі дүниетанымында табиғаттың әрбір құбылысы мен затының өзіндік рух иесі бар деп есептеген. Жердің иесі, Судың иесі, Тайғаның иесі және тағы басқа. Тайғаның иесі аңдардың қожайыны болғандықтан аңшылар аңға шықпас бұрын Тайғаның иесін тыныштандыру үшін және одан табысты олжа алу мақсатында түрлі рәсімдер жасаған. Аңшылар тек Тайғаның иесі рұқсат берсе ғана аң аулай аламыз деп есептеді. Тіпті ең кішкентай аңды да соның рұқсатымен ғана ұстай алды (Потапов, 1929: 125). Рәсімдер үйде немесе тауға барар жолда жасалса, қасиетті асуларда дұғалар жасалды. Зерттеуші Потапов тайгалық алтайлықтар асуларда тау иелерін талқанмен тамақтандырған (Потапов, 1946: 146.).

Түркілердің қағандары да үнемі Алтайдағы «ата-бабаларының үңгірінде» құрбандық шалып отырған (Алтайцы, 2014: 48).

Көк-Тәңірге құрбандық шалу рәсімдері киелі деп танылған тауда өткізілген. «Қасиетті», «алғашқы баба», «ұлы қаған» деген мағына беретін таулар – Хан Тәңірі, Бұзтағ Ата сияқты атауларымен ерекшеленеді. Қытай деректері бойынша, көктүріктерге қатысты Гутлу тауы «Жер тәңірінің атымен аталған» деп көрсетілген. Көктүрік қағаны Отукен тауына барып билік құрған.

Ал «Чжоу-шу» жылынамасында көне түріктер туралы былай делінген: «Жыл сайын қаған ақсүйектерді ата-баба үңгіріне бастап барып, құрбандық шалған, ал бесінші айдың орта онкүндігінде Тамир өзеніне (Селенгінің бастауында) жиналып, Көкке құрбандық шалған» деп жазылады (Liu Mau-tsai, 1958: 42, 458).

Буряттар бүгінгі күнге дейін Шыңғыс ханның есімімен байланысты аңызға айналған Угутэрэ мен Барун-Хандагай өзендерінің аралығындағы көлемі 8х6х1,5 м болатын алып жартасқа құрметпен қарап, ол халық арасында «Чингис хаанай шэрээ» немесе «Чингисэй шэрээ» («Шыңғыс ханның үстелі/тақтары») деп аталады. Аңыз бойынша, ұлы империяның болашақ негізін қалаушы Шыңғысхан осы киелі тастың қасында қарсыластарын жеңу үшін аласа таудың шыңына шығу арқылы Көкке – Жоғарғы тәңірге жалбарыну рәсімін міндетті түрде орындаған (Бимендиев, 2015: 77).

Рашид ад-Дин бұл рәсімді былай сипаттайды: «Шыңғыс хан Қытай иеліктеріне жорық жасап, Алтан ханға қарсы соғысқа шыққанда, әдетінше жалғыз өзі төбенің басына көтеріліп, белдігін шешіп, оны мойнына іліп, тізерлеп тұрып былай деді: «О, Мәңгілік Жаратушы! Сен білесің: бүлікті өршітуші де, жанжалдың бастауын салушы да Алтын хан. Ол татар тайпалары жазықсыз Укин-Баркак пен Хамбакай-қағанды тұтқындап, оған тапсырған кезде ол оларды өлтірді. Олар менің әкем мен атамның туыстары болатын, мен тек олардың қаны үшін кек алғым келеді. Егер сен менің пікірімді әділ деп санасаң, маған жоғарыдан күш пен күдіретті көмек жібер, перілер мен періштелерді, адамдарды менің көмекшім қыл!» Шыңғыс хан шынайы кішіпейілділікпен бұл жалбарынуды айтып болған соң, атына қонып, жорыққа аттанды. Өзінің әділдігі мен адал ниетінің арқасында ол Алтын ханды жеңді. Алтын хан – аса қуатты, ұлы билеуші, әскер саны мен жер көлемінде шексіз иелік еткенімен, Шыңғыс хан оны да, оның жерін де, балаларын да өзінің билігіне қаратты» (Рашид ад-дин, 1952: 263).

Түркістанды жаулап алар алдында Шыңғыс хан да төбенің басына шығып, белдігін мойнына іліп, басын жалаңаштап, жерге маңдайын тигізіп үш күн бойы мінәжәт етті. Ол: «О, ұлы Жаратушы! О, түріктер мен тазиктердің Жаратушысы! Мен бұл бүліктің бастаушысы

емеспін, маған кек алу үшін өз жәрдеміңмен күш бер!» деп жалбарынды. Осыдан кейін ол бойынан қуат пен жеңістің белгісін сезіп, сергек әрі шат көңілмен таудан түсіп, соғысқа дайындықты түбегейлі жүргізуге бел буды (Рашид ад-дин, 1952: 189).

Т.Д. Скрынникова фольклорлық материалдарға сүйене отырып, батырдың тауға көтерілуі мен ғұрыпты орындауы «харизманың тұтануына» алып келеді деп атап көрсетеді (Скрынникова, 2013: 199–200).

Әсіресе ежелгі түркілердің кезінде-ақ алтайлықтар тас үйінділерді қастерлеу дамыған. Алтай мәдениетінде дәстүр бойынша әр жолаушы жол бойында, асулардың, өткелдердің, киелі жерлер мен өткелдердің басына тау иесі-рухының құрметіне тастарды үйіп жинаған және оны оба /обоо таш/ уле деп атаған. Зерттеушілердің пайымдауынша, оба жасау ғұрпы ежелгі түркі дәуірінен бастау алады. Оның шығу тегі Алтай халқының бақсылыққа дейінгі сенімдермен байланысты туып, онда алтайлықтар жергілікті жерлердің иесін сый-сияпатпен тыныштандырған. Оның мақсаты асудан, өзеннен аман-есен өту, аңшылықтан олжалы оралу, отбасын және басқаларды қауіптерден қорғаудан тұрған. Оба термині біздің дәуіріміздің VII ғасырына жататын көне түркі руникалық жазбасында кездеседі (Кляшторный, 1964: 52–53).

К.Ф. Ледебур мен А.А.Бунге обаны былай деп сипаттайды: «Адамның биікке шығуына мүмкіндік жасағаны үшін тауға алғыс ретінде әрбір биік тауға тастар үйіліп, оған шүберек пен жылқының қылы бар таяқтарды қадап кететін» (Вербицкий, 1993: 61–62.). «Барлық қорғандарды оба деп, - анықтама береді Ш. Уәлиханов, - ол топырақ үйілген төбешіктер. Құлантыдағы сыңарланған өскен ағаш болсын немесе бұтақтары таңғажайып формадағы өсімдіктер болсын, олардың тұрған жері қасиетті деп саналған. Ондай қасиетті жерлерге түнегенде немесе жанынан өтіп бара жатқанда, адамдар шүберек, аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ қойып, әулиеге арнап садақаға мал сойған» (Уәлиханов, 2013: 80).

Бурнаков хакастар оба терминін аруақтардың құрметіне таулардағы тас қорғандарды ғана емес, үйінді тастарды да белгілеу үшін қолданғанын атап өтіп (Бурнаков, 2006: 24), Оба культінің жүйесінде «киелі таудың микромоделін білдіріп, өз кезегінде ғаламның үлгісі ретінде қызмет еткен» (Абаева, 1991: 70).

Оба асуларға, киелі таулардың басына, өзендер мен көлдердің жағалауларына, бұлақтардың жанына, яғни алтайлықтар қастерлейтін жерлерге салынды. Бұл жерлерден өткен әрбір адам осы жерлердің қожайындарының рухтарына құрмет белгісі ретінде құрбандық шалғандай тас қойып кетіп отырған. Уақыт өте келе бұл жерде тастар мен бұтақтардың үлкен үйіндісіне айналған. Тастарды үйгеннен басқа киелі жерлерге маталардың қималарын байлаған, егерде жолаушыларда қималар болмаса онда оның орнына жылқының қылын байлап кеткен (Муйтуева, 1996: 131). Әдетте, оба үшін үйілетін тастар адамдар бармайтын жерлерден алынған. Зерттеуші Потапов кейде садақтың жебелерін таудың иесіне сыйға тартатынын атап өтеді (Потапов, 1946: 146.). Ал Алтай шаманизмін зерттеуші А.В. Анохин өз еңбегінде обаның жанынан жолаушының кейпіне енген сол аймақтың рух иесін кездестіруге болатынын жазады (Анохин, 1994: 147.).

Обалар төбенің күн шығатын жағына салынған. Өйткені обалар өмірмен байланыста тұрады деп сенген. Обаның әрбір тасы киелі таулардың басынан арнайы әкелінді. Ол тастар дұға жасайтын орындарда біржола қалған, оларды алып тастауға немесе өзімен бірге алып кетуге тиым салынған.

Обаның келесі бір атауы – уле деп аталған. Ол ағаш өспейтін биік таулы аймақтарда тас үйіндісінен қаланып оған ағаш бақан қадалды. Бақанға қималар байланып, киелі ағаш қызметін атқарды. Уле атауы үлес сөзінен шығып, «бөлісу» немесе Алтайдың иесімен «азық-түлікті тең бөлісу» ұғымын білдірген. Бұл дәстүр қазіргі аңшылар арасында сақталған, аң аулағаннан кейін олжа бәріне бірдей бөлінген.

Тауға табыну ежелгі түркілерде ғана емес көне қытайлықтарда орын алып, оларда ең жоғары дәрежелі құдай – Шан-ди дүниеге келген. Осыған байланысты ежелгіқытайлықтардың наным-сенімінде де тау культі өте маңызды рөл атқарып, таулар ата-бабалардың мекені ретінде қастерленіп, тотемге айналады және Қытайдың тауды қастерлеу дәстүрінде әлеуметтік маңызы жағынан Хэншан, Хуашань, Хэньшань, Тайшан, Соншан секілді таулар көне

қытайлық тайпаларды бір орталыққа біріктіруде маңызды рөл атқарады (Батомункуева, 2019: 49).

Әсіресе осы бес тау мен оның шыңдары киелі рухтардың қатарына кіріп, бағыттары бойынша: Шаньсидегі Хэньшань – солтүстіктің, Шэньсидегі Хуашань – батысты, Хунаньдағы Хэншань – оңтүстікті, Шаньдундағы Тайшань – шығысты, Хэнаньдағы Соншань – орталықты белгілеген. Тайшань тауының киесі адамның өміріндегі – дүниеге келу мен ажалды, байлық пен атақ-даңқты бөлуді, оңтүстіктің киесі – жұлдыздар мен су жануарларын, орталықтың киесі – жер, су, өсімдікті, батыстың киесі – металдарды, солтүстіктің киесі – жануарларды басқарады деп есептелді (Батомункуева, 2011: 256).

Осы таулардың ішінде ежелгіқытайлық әулеттердің билеушілері Тайшань шыңын ерекше қастерлеп, тауға барып құрбандық шалып, әулеттердің табысы мен амандығы үшін алғыс айтқан. Жалпы халық тауға құрбандық шалған кезде одан құрғақшылықтан құтылу мақсатында жаңбыр сұраса, біреулері егіннің бітік шығуын тіледі, ал кейбіреулері қазіргі өмірлеріне шүкіршілік етті. Уақыт өткен сайын көне қытайлар тауға деген құрметін күшейтіп, оларға әртүрлі храмдар, ғибадатханалар, тас аркалар, тақталар, баспалдақтар, ата-бабаларының мүсіндерін салып, тау құдайын ұлық деп мойындады (Элиаде, 1994: 67). Осы таудың семантикасы да ата-бабының шыңы (тай-атай, шан-шың. Автор.) дегенді білдіріп тұр. Тайшань тауының төменгі қабатын ақыреттің жер асты әлеміне кіретін есік ретінде көрді. Олардың нанымдары бойынша онда өлген адамдардың рухы Көктегі ата-бабаларына бару үшін алдымен осы әлемге барып сынақтан өткен.

Ежелгі Қытайдағы ата-бабаға табыну нанымдарының дамуы біздің дәуірімізге дейінгі XVI ғасырдағы Шань-Инь деп аталатын протомемлекеттік формацияның қалыптасуымен байланысты жүзеге асады. Шань-Инь кезінде рулық қатынастар ыдырап, рулық қоғам ішіндегі әлеуметтік дифференциациясы тереңдей түсті және өз кезегінде діни салаға белгілі бір түзетулер енгізілді. Атап айтқанда осы кезден бастап Ежелгі Қытайдағы билеушінің культі діни сенім ретінде қаланып, дүниеден қайтқан ата-бабалардың аруақтарына белгіленген күндері құрбандық шалынды. Өйткені Шан-Инь дәуіріндегі бал ашатын сүйектердегі жазуларда ди белгісі өлген билеушілерге «қасиетті ата» ұғымына сәйкес келген. Этимологиялық тұрғыдан ди графемасының өзі құрбандық шалатын үстелдің бейнесін көрсеткен. Шан (жоғары) эпитетімен ди жоғарғы Көктің билеушісі Шан-диді білдірген. Осылайша, ди иероглифінің формасының өзі императорды аспанға құрбандық шалу рәсімінің негізгі орындаушысы болып табылған (Белая, 2009: 120).

М.Е. Кравцованың айтуы бойынша: «Тарихи контексттегі ди иероглифін оның абстрактілі мағынасында – «бір нәрсені немесе біреуді бір-бірімен байланыстыру» деп түсіну керек, ал Шан-ди бейнесі – құдайлар тобын құрап, Шан-Иньнің құрамына кіретін этномәдени топтар мен бірлестіктердің бірлігі», ал Шан иероглифіне қатысты: «Шаньнің мағынасы «жоғарғы», «ең жоғарыда орналасқан» дегенді де көрсетті» деп жазады (Кравцова, 2007: 738).

Яғни, ең жоғарғы құдай Шан-ди шан және ди иероглифтерімен бейнеленіп, шан иероглифінің семантикалық мағыналары «алдыңғы», «жоғарғы», ал ди иероглифінің семантикалық мағынасы «император», «патша», «ұлық» дегенді білдірген.

Л.С.Васильевтің айтуынша, Шань Инь халқы «ең жоғары құдайға табынуды өздерінің өлген ата-бабаларының культімен жақындастырып, тіпті біріктіріп жібереді. Бір жағынан, бұл біріктіру Қытайда уақыт өте келе бүкіл діни-этикалық жүйенің негізіне айналған ата-баба культінің қорқынышты гипертрофиясына әкелді. Екінші жағынан, бұл Шанди культінде ұлы құдай культіне тән көптеген ерекше белгілердің жоғалып кетуіне апарды» (Васильев, 2001: 53). Мұны Л.С.Васильев Шанди культінің «көптеген храмдар мен діни қызметкерлер иеленетін және жалпыға бірдей дұғалық ғибадат етуге тиіс Ұлы құдайға табынуға айналмауының» себебі деп санайды (Янгутов, 2014: 4). Дегенмен Шан-Инь билеушілерінің тікелей арғы атасы ретінде рөл атқарған Шан-ди культінің ықпалымен ата-бабаларға табыну одан әрі күшейіп, Шан-Инь билеушілері өлгеннен кейін де о дүниеде Шан-диге қызмет жасап, оның барлық істерінде көмектеседі деген идеясы қалыптасты. Шан-дидің көмекшілері атанған бұрынғы билеушілер Құдайдың күшін иеленіп, Жоғарғы Құдаймен бірге жердегі істерді

басқарды және адамдардың тағдырына әсер ете алды. Мұны көне деректердегі мәліметтер келтіреді. Соның бірі «Ши цзинде» б.з.д. XI ғасырда билік етіп, кейін о дүниеге аттанған Вэнь-ван туралы былай делінген: «Вэнь-ван билеушіміз қазір биікте тұрады. Вэнь-ван аспанда жарқырайды... Вэнь-ван жоғарыға немесе төмен түседі. Аспан иесінің оң жағында немесе сол жағында жүреді!» (Шицзин, 1987: 329). Шань-Инь халқының көзқарасы бойынша Шанди тек жоғарғы құдай, барлық табиғи күштердің басшысы ғана емес, сонымен қатар ол Инь халқының аңызға айналған арғы атасы мен қамқоршысы, ата-тотемі. Ол құдай құстың кейпіне еніп, инь тайпасының арғы атасын дүниеге әкеледі. Чжоу дереккөздерінде аталғандай Шандидің тікелей ұрпақтары болып саналатын барлық билеушілер қайтыс болғаннан кейін ди деген құрметті атақпен аталып, рухтар әлемінде Шандидің ең жақын көмекшілері мен қызметкерлерінің қатарына қосылған. Басқаша айтқанда, «құдай», «қасиетті» ұғымына сәйкес келетін ди термині қайтыс болған билеушілерге қатысты айтылса, ал Шанди, «жоғарғы ди» термині «ең жоғары тәңірді» білдіре отырып бір мезгілде тайпаның жоғарғы басшысы, арғы атасы ретінде қабылданды (Васильев, 2001: 52).

Шань-инь тайпасының аңызға айналған тотемдік атасы бірінші және ең жоғары құдай ретінде ғана емес, құдайлар мен рухтар әлеміндегі күші шексіз деп саналды.

Сонымен бірге, қалыптасып келе жатқан мемлекетте Шан әлеуметтік функцияларды көп атқарып, соның ішінде ең негізгісі тотемдік рөлі маңызды орын алды. Шан-ди, ең алдымен, Шан-Инь билеушілерінің тікелей арғы атасы ретінде оларға қамқорлық жасап, олардың билік құруға және қоғамның әлеуметтік иерархиясындағы артықшылық құқықтарын қорғады. Осыған орай, жоғары тәңірге қатысты және тек жоғары құдайға ғана емес, басқа құдайларға да құдайлармен қарым-қатынастың сипатын анықтайтын ұтымды рәсімдермен боялған «біз сізге, сен біз үшін» деген практикалық мүдделер басымдық танытты. Бұл кезеңде Ата-бабалар культімен қатар Жер культі және Шан-Инь халқының тотемдік атасы Шан-ди культі үлкен мәнді иеленді. Олардың көтерілуі протомемлекеттік формацияның қалыптасу кезеңіне тән әлеуметтік-саяси процестер жағдайында идеологиялық сұраныстан туындады. Шанди культі мемлекеттіліктің қалыптасуының қажетті құрамдас бөлігі – билікті нығайту және оны мұрагерлік жолмен берудің идеологиялық негіздемесі ретінде әрекет етті. Мұрагерлік жолмен берілетін биліктің – көсемнің қолында шоғырлануынан шықты деп болжанады. Билеушінің жеке-дара билігі жалғыз құдайға айналған Шан-диге сүйенді (Янгутов, 2014: 3).

Билікті идеологиялық тұрғыдан нығайтудың тиімді құралдарының бірі оған тотемдік наным-сенімдер арқылы жүзеге асырылған сакрализация кірді. Олар көсемнің тотемдік ата-бабамен тікелей туыстық байланысын бекіту арқылы билік ету құқығын ақтайтын құрал ретінде қолданыла бастайды. Бұл құдайдың аты мен өсиетімен билік ету құқығын бере отырып, құдайдың ата-бабасымен тығыз қарым-қатынасты дәлелдеуден тұрды.

Ежелгі қытайлық діни түсініктерге сәйкес ең жоғары құдай саналған Шан-дидің өкілі ретінде билеуші жаңадан қалыптасып келе жатқан мемлекетте оған көп әлеуметтік қызметтер беріліп, мемлекеттің ғарыштық құрылымында, жердегі тұрақтылыққа кепілдік беретін жауапкершілікті мойнына алды (Кравцова, 1999: 138).

Шань-Инь халқы ең жоғарғы құдайға табыну мен ата-бабалардың әруақтарын біріктіріп, Шандиден көмек пен қолдау сұрап дұға жасап отырды. Шан-димен арадағы қарым-қатынас мәні бойынша түсініксіз мистикалық байланыстарға емес, әрқашан қарапайым адамдық сезімдерге негізделді (Васильев, 2001: 53).

Көптеген Иньнің сәуегейлік жазбаларындағы деректерде табиғаттан тыс күштер әлеміндегі басты билік Шанди екенін, барлық басқа рухтардың іс-әрекеттері осы Шандидің мейірімділігі мен оның шешіміне байланысты қызмет жасайтынын көрсетеді. Табиғаттағы күн мен түн, жел мен жаңбыр, бұлт пен күркіреген найзағайлар сияқты құбылыстардың бәрі де Шандидің рухына бағынды. Инь халқының түсінігі бойынша Шандидің бұйрық беруімен жаңбырды дер кезінде жаудырды немесе керісінше, аспаннан құйып жатқан жауын-шашындар тоқтады, дауыл мен желдердің алдын алынды. Жауды жеңу, бақытсыздықтар мен аурулармен сәтті күресу, аң аулаудан олжалы қайту, тіпті әйелдің сәтті босанудың бәрі де Шандидің құзырында тұрды. Бір сөзбен айтқанда, жердегі барлық адамдар Инь билеушісінің еркіне

бағынғаны сияқты, табиғаттағы барлық рухтар Көктегі Шандиге сөзсіз бағынатын ең басты жоғарғы құдай саналды.

Қорытынды

Түркілердің рухани мәдениетіндегі тау культі - олардың дүниетанымдық жүйесінің ең архаикалық, ең тұрақты және ең терең қабаттарының бірі ретінде саналады. Зерттеу барысында талданған мифологиялық, этнографиялық, тарихи, археологиялық және лингвистикалық деректер түркілердің Тәңірлік сенімінің іргетасын қалаған дәл осы тау культі екенін айқын көрсетеді.

Жұмыс барысында пайдаланылған зерттеушілердің теориялық тұжырымдамалары мен этнографиялық деректері (Анохин, Вербицкий, Потапов, Каланчина, Даркина, Сагалаев және т.б.), сондай-ақ қытай, парсы, моңғол және көне түркі жазба деректері тау культінің кеңістіктік таралуын ғана емес, оның әлеуметтік-институционалдық және сакралды қызметін толық ашып көрсетті. Осыған байланысты тау культі – түркі тайпалары үшін эпикалық жадтың, рулық сәйкестіктің, рухани тамырдың символына айналып, түркілік дүниетанымның қалыптасуындағы түпкі бастаулардың негізі екенін көрсетті. Тәңірлік сенім жүйесі кейінгі тарихи кезеңдерде дамып, мемлекет идеологиясына, құқықтық дүниетанымға, әскери-рухани құрылымдарға еніп, күрделене түскен сайын тау культі де осы жүйенің мәндік өзегінде сақталып отырды.

Қазіргі қазақ мәдениетінде де бұл сенім із-түзсіз жоғалып кеткен жоқ. Киелі тауларға қатысты ырымдар, биікке шығу мен тілек тілеу дәстүрі, эпостардағы таулы образдар, жер-су атаулары, аруақ культімен байланысқан тарихи тәжірибе – ежелгі тау культінің бүгінгі күнге дейін жеткен сабақтастығының дәлелі.

Осылайша, «Түркілердегі Тау культі – Тәңірлік дүниетанымның алғашқы бастауы» деген тақырып ғылыми негізделген, тарихи-этнографиялық деректермен дәлелденген, мифологиялық және мәдени талдаулар арқылы бекітілген тұжырым болып табылады.

References

- Abaeva, 1991 — *Abaeva LL. Kul't gor i buddizm v Buryatii* [The Cult of Mountains and Buddhism in Buryatia]. Moscow: Nauka, 1991. 144 p. (In Russ.)
- Abaev, 2019 — *Abaev N.V. Ekologicheskaya kul'tura i etnoekologicheskie traditsii narodov Sayano-Altaya i gornoi Buryatii v sovremennoi tsivilizatsionno-geopoliticheskoi situatsii* [Ecological Culture and Ethno-Ecological Traditions of the Peoples of Sayano-Altai and Mountainous Buryatia in the Contemporary Civilizational and Geopolitical Context]. In: *Tengrianstvo i epicheskoe nasledie narodov Evrazii...* Bishkek: Altyn Tamga, 2019. 360 p. (In Russ.)
- Anokhin, 1994 — *Anokhin A.V. Materialy po shamanizmu u altaivtsev* [Materials on Shamanism among the Altaians]. Gorno-Altai: Ak Chenek, 1994. 150 p. (In Russ.)
- Altaitsy, 2014 — *Altaitsy: Etnicheskaya istoriya. Traditsionnaya kul'tura. Sovremennoe razvitie* [Altai: Ethnic History, Traditional Culture, and Contemporary Development]. Gorno-Altai: Ak Chenek, 2014. 464 p. (In Russ.)
- Artykbaev, 2017 — *Artykbaev Zh.O. Kazakhskie istoricheskie predaniya ob Altai (Eltai, Elata) batyre* [Kazakh Historical Legends about the Hero Altai (Eltai, Elata)] *Arktika XXI vek*, 2017. 1(11), 38–49. (In Russ.)
- Batomunkueva, 2011 — *Batomunkueva S.R. Fenomen sakralizatsii v kontekste kul'ta svyashchennykh gor* [The Phenomenon of Sacralization in the Context of the Cult of Worshipping Sacred Mountains]. *Vestnik BGU*, 6, 2011. Pp. 254–257. (In Russ.)
- Batomunkueva, 2019 — *Batomunkueva S.R. Kul't gor v sotsiokul'turnom prostranstve* [The Cult of Mountains in the Socio-Cultural Space]. *Kronos*, 9(36), 2019. 46–49. (In Russ.)
- Belaya, 2009 — *Belaya I.V. Lichnost' imperatora kak voploshchenie kosmicheskogo poryadka* [The Personality of the Emperor as the Embodiment of Cosmic Order in Official Ideology and Daoist Tradition]. *Nauchnye vedomosti*, 2009. 10. 2009. 118–124. (In Russ.)
- Bimendiev, 2015 — *Bimendiev A.Sh. Simvoly vlasti kazakhskikh chingizidov. Tron kak fenomen kochevoi kul'tury* [Symbols of Power of Kazakh Chinggisids: The Throne as a Phenomenon of Nomadic Culture]. *Otan Tarihy*, 2015. 4. 75–98. (In Russ.)
- Bichurin, 1950 — *Bichurin N.Ya. Sobranie svedenii o narodakh* [Collected Information on the Peoples Who Inhabited Central Asia in Ancient Times]. Moscow–Leningrad: Nauka, 1950. 380 p. (In Russ.)
- Burnakov, 2006 — *Burnakov V.A. Dukhi Srednego mira v traditsionnom mirovozzrenii khakasov* [Spirits of the Middle World in the Traditional Worldview of the Khakas]. Novosibirsk, 2006. 208 p. (In Russ.)
- Vasil'ev, 2001 — *Vasil'ev L.S. Kul'ty, religii, traditsii v Kitae* [Cults, Religions, and Traditions in China]. Moscow: Vostochnaya literatura, 2001. 488 p. (In Russ.)

- Verbitskii, 1993 — *Verbitskii V.I.* Altaiskie inorodtsy [The Altai Natives]. Gorno-Altaysk, 1993. 268 p. (In Russ.)
- Darkina, 2016 — *Darkina A.V.* Altai kak perekrestok tsivilizatsii [Altai as a Crossroads of Civilizations and Cultures in the Context]. Kul'turnoe nasledie Sibiri, 2016. 20, 22–32. (In Russ.)
- Ekeyeva, Muityueva, Oinoshev, 2020 — *Ekeyeva E.V., Muityueva I.N., Oinoshev V.P.* Simvolika i obryadnost' v traditsionnoi kul'ture altaivtsev [Symbolism and Rituality in the Traditional Culture of the Altaians]. Gorno-Altaysk: NII Altaistiki, 2020. 272 p. (In Russ.)
- Kalanchina, 2018 — *Kalanchina I.N.* Belukha – Evraziya keñistiktik osi [Belukha Mountain as the Spatial Axis of Eurasia]. Mir Bol'shogo Altaya, 2018. 4(3). 366–378. (In Russ.)
- Katash, 1978 — *Katash S.S.* Mify, legendy Gornogo Altaya [Myths and Legends of Mountain Altai]. Gorno-Altaysk, 1978. 132 p. (In Russ.)
- Klyashtorny, 1964 — *Klyashtorny S.G.* Drevneturkskie runicheskie pamyatniki [Ancient Turkic Runic Monuments as Sources on the History of Central Asia]. Moscow: Nauka, 1964. 214 p. (In Russ.)
- Kravtsova, 1999 — *Kravtsova M.E.* Istoriya kul'tury Kitaya [History of Chinese Culture]. St. Petersburg: Lan', 1999. 416 p.
- Kravtsova, 2007 — *Kravtsova M.E.* Shan-di [Shangdi]. In: Dukhovnaya kul'tura Kitaya, Vol. 2. Moscow: Vostochnaya literatura, 2007. 869 p.
- Mongol-kazakh toli, 1984 — *Mongol-kazakh toli*. [Mongol-Kazakh Dictionary]. Ulaanbaatar: Yolgyi, 1984. 885 p. [in Mong./Kaz.]
- Muityueva, Chochkina, 1996 — *Muityueva V.A., Chochkina M.P.* Altai jang (Bilening bichigi) [Altai jang (Bilening bichigi)]. Gorno-Altaysk, 1996. 208 p. (In Russ.)
- Oinoshev, 2006 — *Oinoshev V.P.* Sistema mifologicheskikh simvolov v altaiskom geroicheskom epose [The System of Mythological Symbols in Altai Heroic Epic]. Gorno-Altaysk: AKIN, 2006. 164 p. (In Russ.)
- Oinotkinova, 2021 — *Oinotkinova N.R.* Mifologicheskaya kartina mira altaivtsev [The Mythological Worldview of the Altaians: Concepts, Motifs, Plots]. Novosibirsk: IPC NGU, 2021. 621 p. (In Russ.)
- Pekarskii, 1958 — *Pekarskii E.K.* Slovar' yakutskogo yazyka [Dictionary of the Yakut Language]. Vol. 1. Moscow–Leningrad, 1958. 1280 columns. (In Russ.)
- Potapov, 1929 — *Potapov L.P.* Okhotnich'i obryady i pover'ya u altaiskikh turkov [Hunting Rituals and Beliefs among the Altai Turks]. Baku, 1929. pp. 123–149. (In Russ.)
- Potapov, 1946 — *Potapov L.P.* Kul't gor na Altae [The Mountain Cult in Altai]. Sovetskaya etnografiya, 1946. 2, 145–160. (In Russ.)
- Potapov, 1987 — *Potapov L.P.* Altaiskie telyosy [Altai Tyolyoses in Ethnic Terms]. Tomsk, 1987. 206 p. (In Russ.)
- Rashid al-Din, 1952 — *Rashid ad-din*. Sbornik letopisei [Compendium of Chronicles]. Vol. 1. Moscow–Leningrad, 1952. 315 p.
- Sagalaev, 1992 — *Sagalaev A.M.* Altai v zerkale mifa [Altai in the Mirror of Myth]. Novosibirsk: Nauka, 1992. 176 p. (In Russ.)
- Skrynnikova, 2013 — *Skrynnikova T.D.* Kharizma i vlast' v epokhu Chingis-khana [Charisma and Power in the Era of Chinggis Khan]. St. Petersburg: Evraziya, 2013. 384 p. (In Russ.)
- Shijing, 1987 — *Shitszin*. Kniga pesen i gimnov. Transl [The Book of Songs and Hymns]. Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 1987. 351 p. (In Russ.)
- Tadina, 2005 — *Tadina N.A.* Ob etnogeneticheskoi osnove altaiskikh predanii [On the Ethnogenetic Foundations of Altai Legends]. Gorno-Altaysk, 2005. pp. 93–97. (In Russ.)
- Tadina, 2009 — *Tadina N.A.* Gora kak organizuyushchee nachalo v kul'ture altaivtsev [The Mountain as an Organizing Principle in Altai Culture]. Barnaul, 2009. pp. 161–166. (In Russ.)
- Tadina, 2018 — *Tadina N.A.* Ot rodovykh kamnei altaivtsev [From Clan Stones of the Altaians to Memorial Signs]. Vestnik arkheologii, 2018. 3(42). 142–150. (In Russ.)
- Tatarintsev, 1984 — *Tatarintsev B.I.* O proiskhozhdenii tyurkskogo naimenovaniya neba [On the Origin of the Turkic Term for the Sky]. Sovetskaya tyurkologiya, 1984. 4. 72–84. (In Russ.)
- Toporov, 1980 — *Toporov V.N.* Gora [The Mountain]. In: Mify narodov mira, 1980. Vol. 1. 311–315. (In Russ.)
- Ualikhanov, 2013 — *Ualikhanov Sh.* Tañgiri [Tengri]. Almaty: Abai Club, 2013. 392 p. (In Kaz.)
- Eliade, 1994 — *Eliade M.* Svyashchennoe i mirskoe [The Sacred and the Profane]. Moscow: MGU, 1994. 144 p. (In Russ.)
- Yabyshtaev, 2013 — *Yabyshtaev T.S.* Rodovye prazdniki altaivtsev [Clan Festivals of the Altaians in the Ethno-Cultural Discourse of the Altai Republic]. Vestnik arkheologii, 2013. 1(20). 112–116. (In Russ.)
- Yangutov, 2014 — *Yangutov L.E.* O dobuddiiskikh religioznykh verovaniyakh Kitaya [On Pre-Buddhist Religious Beliefs of China]. Vestnik BGU, 2014. 6 (1,2), 8–15. (In Russ.)

Әдебиеттер тізімі

- Абаев, 2019 – *Абаев Н.В.* Экологическая культура и этноэкологические традиции народов Саяно-Алтая и горной Бурятии в современной цивилизационно-геополитической ситуации // VII Международная научно-практическая конференция. Бишкек: Алтын тамга, 2019. 360 с.
- Абаева, 1991 – *Абаева Л.Л.* Культ гор и буддизм в Бурятии / Отв. ред. Н.Л. Жуковская. М.: Наука, 1991. 144 с.

- Алтайцы, 2014 — *Алтайцы: Этническая история. Традиционная культура. Современное развитие.* Горно-Алтайск, 2014. 464 с.
- Анохин, 1994 — *Анохин А.В.* Материалы по шаманизму у алтайцев. Горно-Алтайск: Ак Ченек, 1994. 150 с.
- Артыкбаев, 2017 — *Артыкбаев Ж.О.* Казахские исторические предания об Алтай (Елтай, Елата) батыре // *Арктика*, 2017. №1(11). С.38–49.
- Батомункуева, 2011 — *Батомункуева С.Р.* Феномен сакрализации в контексте культа поклонения священным горам // *Вестник БГУ*, 2011. №6. С.254–257.
- Батомункуева, 2019 — *Батомункуева С.Р.* Культ гор в социокультурном пространстве // *Кронос*, 2019. № 9(36). С.46–49.
- Белая, 2009 — *Белая И.В.* Личность императора как воплощение космического порядка в официальной идеологии и даосской традиции // *Научные ведомости*, 2009. №10. С.118–124.
- Бимендиев, 2015 — *Бимендиев А.Ш.* Символы власти казахских чингизидов. Трон – как феномен кочевой культуры // *Отан тарихы*, 2015. №4. С.75–98.
- Бичурин, 1950 — *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.; Л.: Наука, 1950. 380 с.
- Бурнаков, 2006 — *Бурнаков В.А.* Духи Среднего мира в традиционном мировоззрении хакасов. Новосибирск, 2006. 208 с.
- Васильев, 2001 — *Васильев Л.С.* Культы, религии, традиции в Китае. М.: Восточная литература, 2001. 488 с.
- Вербицкий, 1993 — *Вербицкий В.И.* Алтайские инородцы. Горно-Алтайск, 1993. 268 с.
- Даркина, 2016 — *Даркина А.В.* Алтай как перекресток цивилизаций и культур в контексте концепции Н.К. Рериха // *Культурное наследие Сибири*, 2016. №20. С.22–32.
- Екеева, 2020 — *Екеева Э.В., Муйтуева И.Н., Ойношев В.П.* Символика и обрядность в традиционной культуре алтайцев. Горно-Алтайск: НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова, 2020. 272 с.
- Каланчина, 2018 — *Каланчина И.Н.* Белуха – Евразияның кеңістіктік осі // *Мир Большого Алтая*, 2018. № 4(3). С. 366–378.
- Каташ, 1978 — *Каташ С.С.* Мифы, легенды Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1978. 132 с.
- Кляшторный, 1964 — *Кляшторный С.Г.* Древнетюркские рунические памятники как источники по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964. 214 с.
- Кравцова, 2007 — *Кравцова М.Е.* Шан-ди // *Духовная культура Китая*. М.: Восточная литература, 2007. Т. 2. 869 с.
- Кравцова, 1999 — *Кравцова М.Е.* История культуры Китая. СПб.: Лань, 1999. 416 с.
- Монгол-казах, 1984 — *Монгол-казах толь* / сост. Б. Базылхан. Улан-Батор: Ёлгий, 1984. 885 с.
- Муйтуева, 1996 — *Муйтуева В.А., Чочкина М.П.* Алтай жан (Биленин бичиги). Горно-Алтайск, 1996. 208 с.
- Ойоткинова, 2021 — *Ойоткинова Н.Р.* Мифологическая картина мира алтайцев: концепты, мотивы, сюжеты: монография. Новосибирск: ИПЦ НГУ, 2021. 621 с.
- Ойношев, 2006 — *Ойношев В.П.* Система мифологических символов в алтайском героическом эпосе. Горно-Алтайск: АКИН, 2006. 164 с.
- Пекарский, 1958 — *Пекарский Э.К.* Словарь якутского языка. Т.1. М.–Л., 1958. 1280 стб.
- Полевые материалы, 2023 — Полевые материалы автора. Ойношев В.П., Горно-Алтайск, 2023.
- Потапов, 1929 — *Потапов Л.П.* Охотничьи обряды и поверья у алтайских турков // *Культура и письменность Востока*. Баку, 1929. С.123–149.
- Потапов, 1946 — *Потапов Л.П.* Культ гор на Алтае // *Советская этнография*, 1946. № 2. С. 145–160.
- Потапов, 1987 — *Потапов Л.П.* Алтайские тёлёсы в этническом отношении. Томск, 1987. 206 с.
- Рашид ад-дин, 1952 — *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Т.1. М.–Л., 1952. 315 с.
- Сагалаев, 1992 — *Сагалаев А.М.* Алтай в зеркале мифа. Новосибирск: Наука, 1992. 176 с.
- Скрынникова, 2013 — *Скрынникова Т.Д.* Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. СПб.: Евразия, 2013. 384 с.
- Тадина, 2005 — *Тадина Н.А.* Об этногенетической основе алтайских преданий // *Урало-Алтай: через века в будущее* (матер. конф.). Горно-Алтайск, 2005. Вып. 1. С. 93–97.
- Тадина, 2009 — *Тадина Н.А.* Гора как организующее начало в культуре алтайцев // *Материалы VI регион. науч.- практ. конф. памяти проф. А. П. Уманского*. Барнаул, 2009. Вып. 6. С.161–166.
- Тадина, 2018 — *Тадина Н.А.* От родовых камней алтайцев до памятных знаков РА // *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2018. № 3 (42). С.142–150
- Татаринцев, 1984 — *Татаринцев Б.И.* О происхождении тюркского наименования неба (tangri и его соответствия) // *Советская тюркология*, 1984. № 4. С. 72–84.
- Топоров, 1980 — *Топоров В.Н.* Гора // *Мифы народов мира*, 1980. Т.1. С.311–315.
- Уәлиханов, 2013 — *Уәлиханов Ш.* Тәңірі. Тандамалы. Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2013. 392 б.
- Шицзин, 1987 — *Шицзин.* Книга песен и гимнов / Пер. с кит. А. Штукина. М.: Худож. лит., 1987. 351 с.
- Элиаде, 1994 — *Элиаде М.* Священное и мирское / Пер. с фр. Н. К. Грабовского. М.: Изд-во МГУ, 1994. 144 с.

- Ябыштаев, 2013 — *Ябыштаев Т.С.* Родовые праздники алтайцев в этнокультурном дискурсе Республики Алтай // Вестник археологии, антропологии и этнографии, 2013. №1 (20). С.112-116.
- Янгутов, 2014 — *Янгутов Л.Е.* О добуддийских религиозных верованиях Китая // Вестник бурятского государственного университета, 2014. №6(1,2). С.3-15.
- Beckwith, 2011 — *Beckwith, C.I.* Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2011. 512 p.
- Jacobson, 1993 — *Jacobson E.* The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in the Ecology of Belief. Leiden: E.J. Brill, 1993. 291 p.
- Liu, Mau-tsai, 1958 — *Liu, Mau-tsai.* Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken... Wiesbaden: Harrassowitz, 1958. 831 s.
- Mallory, Mair, 2000 — *Mallory J.P., Mair V.H.* The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West. London; New York: Thames & Hudson, 2000. 352 p.

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Kupenova G.Y., Smanova A.M. THE «SCHOOL QUESTION» IN THE HISTORY OF THE TURKIC-MUSLIM PEOPLES OF RUSSIA (BASED ON THE MATERIALS OF THE PRE-REVOLUTIONARY TATAR PRESS).....	1563
Kasymkhan K., Sauyrkan Y. RELIGIOUS AND SOURCE-STUDY ASPECTS OF MASHKHUR ZHUSIP KOPEULY'S MANUSCRIPT “DIN TAGYLYMY”.....	1575

HISTORY

Kabuldinov Z.E., Beisembayeva A.R., Mussabalina G.T. FOREIGN POLICY OF THE DZUNGAR KHANATE TOWARD THE KAZAKH KHANATE IN THE 1630S–1680S.....	1588
Abdikhanova A.E., Akhmetova Zh.K., Abdimanov S.A. PRINCIPLES OF THE STRUGGLE FOR NATIONAL STATEHOOD (USING THE EXAMPLE OF THE «USH ZHUZ» PARTY).....	1605
Abdullaeva A., Dinasheva L., Myrzaliyeva E. THE EVOLUTION OF TRADITIONAL URBAN CULTURE OF TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY.....	1619
Adilbaeva A.S., Bakitzhanova A.B., Gabdullina A.Zh. THE SIZE AND ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF SEMEY DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE.....	1636
Dadabayeva G., Gerald Pech. GERMANS IN KAZAKHSTAN: HISTORY OF RESETTLEMENT AND ADAPTATION IN THE TWENTIETH CENTURY.....	1649
Jursunbayev B.A., Zhubanyshov B.T., Danabekova D.I. THE CULT OF MOUNTAINS IS THE ORIGINAL SOURCE OF THE TENGRIAN WORLDVIEW.....	1662
Koja M.B., Sandybayeva A.D., Primkulova G.J. SOME RESEARCH RESULTS OF THE AL-KHOJA-ATA COMPLEX IN THE CITY OF TURKESTAN.....	1680
Legkiy D.M., Ibrayev Y.Y., Tabuldenov A.N. LEADERS OF THE KAZAKH NATIONAL MOVEMENT IN DOCUMENTS OF POLITICAL INVESTIGATION (ORENBURG, AUGUST 1916).....	1693
Oralova A.A. THE HISTORICAL ROLE OF KOZHABERGEN BATYR IN THE EASTERN FRONTIER POLICY OF THE KAZAKH KHANATE	1707
Saktaganova Z.G., Yelibayev T.A. THE TURGAY REGION BASED ON THE MATERIALS OF THE FIRST GENERAL CENSUS OF THE POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE OF 1897.....	1720
Sydykov E.B., Sailaubay E.E., Düysen S.Zh. THE PRODUCTIVE WORK OF BALZHAN BOLTIRIKOVA DURING HER DIPLOMATIC SERVICE AT THE UNITED NATIONS.....	1735
Tassilova A.A., Zhappasov Z.E. WOMEN IN WARTIME SOVIET SOCIETY.....	1750
Turlybai B.S., Kenzhebaev G.K. THE ROLE OF THE NEWSPAPER "BIRLIK TUY" IN RAISING EDUCATIONAL ISSUES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.....	1762
Tokishkadirov B., Dautova A., Issin A. HISTORICAL AND CULTURAL REPRESENTATION OF KAZAKH-DZHUNGAR RELATIONS IN FOLK LITERATURE (BASED ON THE SONG "AIKUNIM" COMPOSED BY SHAKARIM).....	1776
Shukeeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. EVERYDAY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN IN THE 1950s–1960s THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL MEMORY.....	1792

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Sakhi Zh., Aidymbayeva A. GENDER POLICY IN EARLY 20TH-CENTURY KAZAKH SOCIETY ON THE PAGES OF THE “AIQAP” JOURNAL: A MEDIA-ETHNOGRAPHIC ANALYSIS.....	1808
Syzdykova G.M. ENDO- AND EXO-ETHNONYMS OF THE KAZAKH PEOPLE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF XVIII – EARLY XX CENTURIES.....	1824
Kaliyeva B.T., Tleubekova G.B. THE WAY OF LIFE OF KAZAKH PEOPLE IN THE MATERIALS OF RUSSIAN IMPERIAL EXPEDITIONS AND THE WORKS OF RUSSIAN TRAVELERS OF THE 18TH–19TH CENTURIES.....	1834

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Купенова Г.Ы., Сманова А.М. РЕСЕЙДЕГІ ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МЕКТЕП МӘСЕЛЕСІ» (РЕВОЛЮЦИЯҒА дейінгі татар баспасөзінің деректері негізінде).....	1563
Қасымқан Қ., Сауырқан Е. МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ДІНТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР.....	1575

ТАРИХ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. 1630–1680-ЖЫЛДАРЫ ЖОҢҒАР ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.Қ., Абдиманов С.Ә. ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕРЛІК ҰСТАНЫМДАР («ҮШ ЖҮЗ» ПАРТИЯСЫ МЫСАЛЫНДА).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ.....	1619
Адилбаева А.С., Бақытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ХАЛҚЫНЫҢ САНЫ МЕН ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕМІСТЕР: XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚОНЫС АУДАРУ МЕН БЕЙІМДЕЛУ ТАРИХЫ.....	1649
Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И. ТАУ КУЛЬТІ – ТӨНІРЛІК ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ АЛҒАШҚЫ БАСТАУЫ.....	1662
Қожа М., Сандыбаева А., Примкулова Г. ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛ-ҚОЖА-АТА КЕШЕНІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев Ә.Н. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІЛЕРІ САЯСИ ТЕРГЕУ ҚҰЖАТТАРЫНДА (ОРЫНБОР, 1916 Ж. ТАМЫЗ).....	1693
Оралова А.А. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАЛАРЫНДАҒЫ САЯСАТЫНДА ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫРДЫҢ ТАРИХИ РӨЛІ.....	1707
Сақтағанова З.Г., Елібаев Т.А. ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ 1897 ЖЫЛҒЫ БІРІНШІ ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ ХАЛЫҚ САНАҒЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дүйсен С. БАЛЖАН БӨЛТІРКОВАНЫҢ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНА ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ИССАПАРЛАРЫ КЕЗІНДЕГІ ТИІМДІ ЖҰМЫСТАРЫ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНДА ӘЙЕЛДЕРДІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРГЕ БЕЙІМДЕЛУІ.....	1750
Турлыбай Б.С. Кенжебаев Ғ.К. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ «БІРЛІК ТУЫ» ГАЗЕТІНІҢ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН КӨТЕРУДЕГІ РӨЛІ.....	1762
Токишкандиров Б., Даутова А., Исин А. ФОЛЬКЛОР МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КӨРІНІСІ (ШӘКӘРІМНЕН ЖЕТКЕН «АЙКҮНІМ» ӘНІ МЫСАЛЫНДА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. XX ҒАСЫРДЫҢ 50–60-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨНІРЛЕРІНДЕГІ АУЫЛ ХАЛҚЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ ТАРИХИ ЖАДЫ АЯСЫНДА.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ «АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ БЕТТЕРІНДЕ: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....	1808
Сыздыкова Г.М. XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭНДО ЖӘНЕ ЭКЗОЭТНИМДЕРІ.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. XVIII-XIX ҒҒ. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҰЙЫМДАСТЫРҒАН ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҮРМЫС-ТІРШІЛІГІ.....	1834

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Купенова Г.Б., Сманова А.М. «ШКОЛЬНЫЙ ВОПРОС» В ИСТОРИИ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ РОССИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ТАТАРСКОЙ ПЕЧАТИ).....	1563
Касымхан Қ., Сауыркан Е. РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РУКОПИСИ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» МАШХУРА ЖУСУПА КОПЕЙУЛЫ.....	1575

ИСТОРИЯ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВА В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В 1630–1680-Е ГОДЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.К., Абдиманов С.А. ПРИНЦИПЫ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ (НА ПРИМЕРЕ ПАРТИИ «УШ ЖУЗ»).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. ЭВОЛЮЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.....	1619
Адилбаева А.С., Бакытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ЧИСЛЕННОСТЬ И ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА СЕМЕЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. НЕМЦЫ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ И АДАПТАЦИИ В XX ВЕКЕ.....	1649
Журсинбаев Б.А., Жубанышов Б.Т., Данабекова Д.И. КУЛЬТ ГОР – ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ ИСТОК ТЕНГРИАНСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ.....	1662
Кожан М., Сандыбаева А., Примкулова Г. НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ КОМПЛЕКСА АЛЬ-ХОДЖА-АТА В ГОРОДЕ ТУРКЕСТАНЕ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев А.Н. ЛИДЕРЫ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ ПОЛИТИЧЕСКОГО СЫСКА (ОРЕНБУРГ, АВГУСТ 1916 Г.).....	1693
Оралова А.А. ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ КОЖАБЕРГЕНА БАТЫРА В ПОЛИТИКЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА НА ВОСТОЧНЫХ РУБЕЖАХ.....	1707
Сактаганова З.Г., Елибаев Т.А. ТУРГАЙСКАЯ ОБЛАСТЬ ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРВОЙ ВСЕОБЩЕЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1897 ГОДА.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дуйсен С. ПЛОДОТВОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАЛЖАН БОЛТИРИКОВОЙ ВО ВРЕМЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. ЖЕНЩИНЫ В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ В ГОДЫ ВОЙНЫ.....	1750
Турлыбай Б.С., Кенжебаев Г.К. РОЛЬ ГАЗЕТЫ «БІРЛІК ТУЫ» В ПОДНЯТИИ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	1762
Токишкандиров Б., Даутова А., Исин А. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ОТРАЖЕНИЕ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛАХ (НА ПРИМЕРЕ ПЕСНИ «АЙКҮНІМ», ДОШЕДШЕЙ ОТ ШАКАРИМА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ КАЗАХСТАНА В 50-60-Х ГОДАХ XX В. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ НАЧАЛА XX ВЕКА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «АЙКАП»: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	1808
Сыздыкова Г.М. ЭНДО- И ЭКЗОЭТНОНИМЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – НАЧАЛА XX В.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. ОБРАЗ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В МАТЕРИАЛАХ ЭКСПЕДИЦИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ТРУДАХ РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVIII–XIX ВЕКОВ.....	1834

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2025. 12 (6)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй